

УДК 94:(477. 4/.51)“17/18”(=411.16)

Тетяна Трофімук**Виникнення «єврейського питання» в Російській імперії наприкінці XVIII ст.**

У статті проаналізовано зміну етнічної структури населення Російської імперії наприкінці XVIII ст. Визначено, що внаслідок трьох поділів Речі Посполитої Росія отримала не лише нові території, а й нових підданих, серед яких значну кількість становило єврейське населення, чисельність якого в імперії до цього часу була незначною. Встановлено, що політика російського уряду щодо єврейської спільноти була неоднозначною і складною у різні періоди її історії. З одного боку, вона була спрямована на відокремлення євреїв, які відрізнялися від іншого населення світоглядом, релігією, традиційним укладом життя та характером своєї економічної діяльності, а з іншого – на злиття їх з іншим населенням.

Ключові слова: Російська імперія, Волинська губернія, етнічна меншина, єврейська община, кагал.

Трофімук Т. Возникновение «еврейского вопроса» в Российской империи в конце XVIII века. В статье проанализировано изменение этнической структуры населения Российской империи в конце XVIII века. Определено, что в результате трех разделов Речи Посполитой Россия получила не только новые территории, но и новых подданных, среди которых значительное количество составляло еврейское население, численность которого в империи к этому времени была незначительной. Установлено, что политика российского правительства относительно еврейской общины была неоднозначной и сложной в разные периоды ее истории. С одной стороны, она была направлена на отделение евреев, которые отличались от остального населения мировоззрением, религией, традиционным укладом жизни и характером своей экономической деятельности, а с другой – на слияние их с остальным населением.

Ключевые слова: Российская империя, Волынская губерния, этническое меньшинство, еврейская община, кагал.

Trophimuk T. The emergence of the «Jewish question» in the Russian Empire in the late XVIII century. The changing of ethnic structure of the population of the Russian Empire in the late eighteenth century was analysed in the article. It was determined, that Russia got new subjects, besides new territory. A large number among of them were the Jewish population, but their number in the empire was insignificant by this time. The author determined, that the policy of the Russian government at the expense of Jewish community, was ambiguous and complicated in the different periods of its history. It was directed to the separation of the Jews and to merge them with other people, because they were differed from other public by their ideology, religion, traditional way of life and the nature of their economic activity.

Key words: Russian empire, Volyn Gubernia, ethnical minority, Jewish community, qahal.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вітчизняна історична наука має значні історіографічні напрацювання, присвячені проблемам історії України XVIII–XIX ст., однак низка питань потребує і додаткового вивчення, і нового наукового осмислення відповідно до сучасних теоретико-методологічних підходів. Однією із найбільш дражливих історичних проблем були і залишаються міжнаціональні стосунки. Їхнє дослідження розкриває строкатість та локальну специфіку соціальної історії, а також сприяє розробці та проведенню нашої державою зваженої етнополітики, з ура-

хуванням історичних особливостей розвитку народів, що проживали в різні хронологічні періоди на українських землях.

Мета цієї розвідки – висвітлити особливості включення єврейського етносу до загальноімперських структур Росії після трьох поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Відповідно до мети основним **завданням** дослідження є характеристика діяльності царської адміністрації, спрямованої на унормування життя, визначення правового статусу, створення нормативно-правової бази для регулювання життєдіяльності єврейського населення.

Аналіз джерел та історіографії з проблеми. На сучасному етапі розвитку історіографії проблема становища єврейського населення Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. та стосунків євреїв з іншими етносами країни у вказаний період входить до кола зацікавлень і українських, і зарубіжних науковців. У монографіях П. Слободянюка [29], С. Кальяна [7], О. Іващенко та Ю. Поліщука [5] відображено соціальне, політичне та економічне життя євреїв у Правобережній Україні у XIX ст., зокрема й у Волинській губернії. Аналіз міжетнічних (німецько-чесько-єврейсько-українсько-російських) взаємин у Російській імперії у 1796–1914 рр. здійснив М. Бармак [1]. Комплексному висвітленню життєдіяльності всіх етнічних груп Волині, зокрема і євреїв, у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячена кандидатська дисертація В. Надольської [14].

Серед зарубіжних наукових розробок з історії російських євреїв вказаного періоду переважають праці дослідників, у яких висвітлюються окремі аспекти державної політики щодо цієї національної меншини [2; 9].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. До 1772 р. євреям офіційно заборонялося проживати на території Російської імперії. У 1774 р. в листі до французького мислителя Д. Дідро імператриця Катерина II мотивувала цей факт тим, що вони можуть монополізувати дрібну торгівлю і тим самим викликати незадоволення з боку торгового люду християнського віросповідання [12, с. 12]. Таке ставлення до євреїв пояснюється існуванням у Росії стародавньої християнсько-візантійської традиції, у рамках якої євреїв вважали представниками ворожої релігії [2, с. 40].

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. до Росії відійшли Могильовська та Полоцька (згодом Вітебська) губернії. Тоді ж близько 200 тис. євреїв стали російськими підданими. У результаті другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. до Російської імперії була приєднана більша частина Волинського, а також Київського, Брацлавського і Подільського воєводства [19, с. 410–411].

За третім поділом Речі Посполитої до Росії було приєднано решту колишнього Волинського і Белзького [10, с. 73] воєводств та частину Хелмської землі Руського воєводства. 5 липня 1795 р. з'явився указ про утворення Волинської губернії, до якої, окрім територій, отриманих у результаті поділів Речі Посполитої, увійшла також південна частина Пінського повіту колишнього Брестського воєводства [25, с. 727–728]. Офіційно нова губернія з центром у Житомирі почала «функціонувати» 6 серпня 1796 р., тобто в цей день у ній розпочали роботу основні установи й суди [27, с. 940].

Одним із наслідків згаданих вище історичних подій була зміна кількісного та етнічно-релігійного показника у структурі населення Російської імперії. Серед численних етнічних груп, що опинилися у складі імперії, були і євреї. Їх налічувалося близько мільйона осіб [8, с. 61]. Загалом, кількість населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. сягала 3,4 млн осіб, серед яких було найбільше українців, євреї ж становили 110 тисяч. У селах мешкало 15 %, євреїв, у містах – 39 %, у містечках – 53 % [11, с. 27]. Природний приріст євреїв щорічно збільшувався, і Волинь посідала одне із перших місць за зростанням показників їх чисельності. Зокрема, на середину 50-х років XIX ст. у Волинській губернії проживало 90 298 євреїв, із них купців – 3976 осіб, міщан – 85 123 особи, землеробів – 1199 осіб [28, с. 47–48].

У Речі Посполитій євреї перебували на особливому становищі завдяки своїй чисельності, єдності та успішності у торгово-промисловій діяльності. Царська адміністрація мала справу з етнічною спільнотою, яка володіла внутрішньою автономією, відмінним від християнського населення світоглядом та релігійними переконаннями, мешкала у соціальній замкнутості й працювала переважно у невиробничій сфері. Така ситуація потребувала від нової влади активних дій щодо визначення правового статусу євреїв для їх ефективного входження в загальноімперську структуру.

Погодившись із економічною доцільністю перебування євреїв у державі, Катерина II у маніфесті від 16 серпня 1772 р. про приєднання білоруських земель до Росії запевнила їх, як і інших нових підданих, у збереженні прав та привілеїв, якими вони володіли раніше: «Через урочисте найвище запевнення всім і кожному вільне здійснення віри і не доторкання у майнових правах само собою зрозуміло, що і єврейські громади, що мешкають у приєднаних до імперії Російської містах і землях,

будуть залишені і збережені при всіх тих свободах, якими вони в міркуванні закону і майна свого користуються; бо людяність Її Величності не дозволяє їх одних виключити із загальної всім милості і майбутнього добробуту під благословенній Її державою, аж поки вони, зі свого боку, з належною покорою, як вірнопіддані, жити і в справжніх торгах і промислах по звання свої звертатись будуть» [18, с. 555].

З цього маніфесту розпочалося формування нової нормативно-правової бази для регламентування життя євреїв у Російській імперії. Перед владою постало дві проблеми: яким способом залучити новоприєднане єврейське населення до загальнодержавної системи управління; як спрямувати економічну активність євреїв таким чином, аби вона була вигідною для держави, але водночас не обмежувала економічних інтересів інших груп населення. Основною перешкодою на шляху залучення євреїв до імперської системи управління та економіки був їхній автономний статус, який їм удалося сформувати, перебуваючи у підданстві Речі Посполитої.

Для захисту своєї національно-релігійної та етнічної ідентичності євреї завжди селилися громадами, якими управляв кагал – територіальна община, що слугувала органом самоорганізації та керівництва податковою і соціальною системою життя її мешканців. За визначенням єврейського дослідника Ю. І. Гессена, кожна єврейська громада була «в певному розумінні маленькою клітинкою у тілі єврейської автономії, і об'єднання усіх цих клітинок стало тією національною силою, яка створила в польсько-литовському єврейському центрі міцну політичну організацію. Єврейський народ, відсторонений від державного управління, зумів виробити внутрішню общинну організацію, що була не гіршою, ніж у поляків, які перебували у залежності від своїх правлячих класів» [3, с. 47].

За рішенням Катерини II за євреями було збережено їхню кагальну організацію. Відповідно до указу від 17 жовтня 1776 р. місцева адміністрація мала внести євреїв у загальний перепис населення й записати «до тих міст, містечок, сіл, де їх знайдуть ревізори. А для того, щоб збір з них у казну справно надходив, так і в іншому усьому був належний порядок, то заснувати кагали, в які всіх їх розписати так, щоб кожен із жидів, коли він куди для промислів своїх захотів їхати, або де жити і оселитися захоче, або що-небудь орендувати буде, від кагалу отримував паспорт, але ці паспорти повинні бути завірені в провінційних канцеляріях і в них записані. Поголовні самі гроші платити повинен кагал і вносити їх у провінційну канцелярію» [15, с. 436]. Отже, російський уряд вирішив не змінювати традиційної системи внутрішнього підпорядкування євреїв кагалу, вважаючи доцільним її збереження задля забезпечення оптимального контролю за виконанням повинностей та сплатою податків. Кагальна організація полегшувала також управління єврейськими громадами. Згідно із зазначеним указом збереження кагалу також визначило соціальну приналежність більшості євреїв. У Речі Посполиті й євреї мешкали у містечках та населених пунктах сільського типу, а після переходу в російське підданство всі вони формально мали стати міськими жителями, адже були приписані до кагалів, які існували в містах і містечках.

Кагал був спільнотою, що складалася з окремих сімей та груп, які, маючи різний статус і права, усвідомлювали свою єдність. Члени громади, піклуючись про свої економічні інтереси, були зв'язані між собою дружніми, сусідськими і родинними стосунками. Кагал очолювали четверо-п'ятеро старшин (кагальних), які разом із трьома почесними членами громади становили уповноважену колегію кагалу, що вирішувала всі внутрішньогромадські справи. У нарадах кагалу брали участь виборні особи (так звані дійсні члени, від чотирьох до десяти осіб), але вони не мали виконавчої влади. З них вибирали заступників відсутніх членів верхівки кагалу. Крім кагальних, виборними були ще декілька громадських посад [30, с. 36].

Кагал, функціонуючи на традиційних засадах самоврядування, регулював усі важливі сторони внутрішнього життя євреїв. Він визначав розмір податків, організовував управління членами громади і спостерігав за їхнім релігійним, культурним та економічним життям. Кагал володів засобами примусу та покарання його членів, які порушували державні закони й общинні правила. Тому всебічну і широку діяльність кагалів можна поділити на внутрішню (нормувала і визначала напрям внутрішнього життя єврейської громади) та зовнішню (відстоювала та відокремлювала національні єврейські інтереси перед чужим урядом). Кагали були посередником між офіційною владою і євреями.

Важливу роль у підтримці внутрішньої автономії громад та організації роботи кагалу відігравала релігія – юдаїзм. Вона визначала життєві пріоритети кожного єврея від моменту народження і аж до його смерті. Виконуючи захисну функцію, релігія регламентувала стосунки і в сім'ї та побуті, і перебувала на сторожі інтересів цілої громади, захищаючи її від розчинення в іноетнічному середовищі [7, с. 204].

Імператриця Катерина II, намагаючись проводити щодо євреїв політику освіченого абсолютизму, вирішила у 1786 р. ще раз підкреслити той факт, що євреї мають рівні з іншими етнічними групами права, зокрема й право самостійно організувати внутрішнє самоуправління: «не озираючись на колишні польські закони і на й встановлення відмінностей їх [євреїв] від християн, бо ж увійшовши вони по запису їх у купецтво та міщанство нарівні з іншими станами, і сплачуючи у казну рівні податки, також і виконуючи інші повинності нарівні з іншими, [євреї] повинні в усякому разі бути захищені та задоволені нарівні з іншими підданими» [26, с. 596].

Для євреїв був встановлений подушний податок у розмірі 50 коп., а з міщан – по 60 коп. [22, с. 302; 23, с. 532]. З 1783 р. євреї мали записуватись до купецького або ж до міщанського станів відповідно до майнового цензу: власники капіталу, який не перевищував 500 рублів – до міщан, а заможніші – до однієї з трьох купецьких гільдій. Таким чином сенатський указ від 3 травня 1783 р. встановив, що «євреї у білоруських губерніях обкладені податком відповідно до стану, в який вони запишуться». Цим було підтверджено включення до міщанства тих євреїв, які не змогли записатися у стан купців; вони мали платити податок у розмірі 1 рубля 20 копійок, з них також припинили стягувати збір за продаж алкогольних напоїв [16, с. 910]. У цьому ж році євреї-купці та євреї-міщани отримали право брати участь у виборах до органів міського самоврядування [6, с. 16]. Отже, влада пішла на компроміс з євреями: останні мали проявляти економічну активність та справно сплачувати податки, а натомість держава надавала їм певний статус та можливість участі у суспільному житті.

Новий указ «Об ограждении прав евреев в России, касательно их подсудности, торговли и промышленности» від 7 травня 1786 р. скасував виселення євреїв із сільської місцевості у міста, на чому раніше наполягала Катерина II, прагнучи розвинути за допомогою євреїв міський торгово-промисловий сектор економіки та звільнити селян від «утисків» євреїв [26, с. 596]. Переселення у міста і містечка стосувалося не лише євреїв, а й усіх осіб купецького і міщанського станів, проте лише євреї отримали право тимчасово лишатись у сільських населених пунктах і займатися традиційними промислами. Указ 1786 р. підтвердив, що євреї можуть обиратися і бути обраними до судів та органів міського самоврядування на рівних умовах з християнами [26, с. 596]. Також їм було дозволено брати у поміщиків в оренду виробництво певних товарів та продавати спиртні напої.

Значна частина населення імперії опиралася наданню євреям міських прав, передусім через сильну економічну конкуренцію, що загрожувала російським купцям з боку єврейських торговців. Уже в 1791 р. купці внутрішніх губерній Росії стали скаржитися, що торговці з новоприєднаних західних областей, користуючись привілеями, що їх надала купцям «Грамота на права і выгоды городам Российской Империи» 1785 р. [4], селяться у великих російських містах (Смоленську та Москві), далеко за межами анексованої території. Внаслідок скарг смоленських і московських купців імператриця підписала указ, згідно з яким за євреями хоч і зберігалися даровані їм раніше права міського стану, проте лише на тій території, де вони мешкали до поділів Речі Посполитої. Поряд із забороною постійного проживання у внутрішніх губерніях указ надавав євреям право селитися на землях, відвоєваних у ті роки Росією в Османського султанату, тобто в межах новоутвореного Катеринославського намісництва та Таврійської області [17, с. 287].

Таким чином, указ від 23 грудня 1791 р., окресливши межі, де можуть проживати єврейські піддані, поклав початок створенню «смуги єврейської осілості» (сама назва спочатку офіційно не вживалася) – території компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначеної царським урядом для запобігання проникненню їх у великоросійські губернії. Її територія не була сталою: вона то збільшувалася (наприклад, до неї були включені литовські, українські правобережні губернії, а згодом – Курляндська, Полтавська і Чернігівська губернії), то зменшувалася (у зв'язку із забороною євреям селитися у великих містах, зокрема в Києві, центральних районах інших міст). Існування «смуги осілості» було підтверджено «Положеннями» про євреїв 1804 і 1835 рр. Загалом вона охоплювала 15 губерній, зокрема вісім українських: Київську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Полтавську і Чернігівську [24].

Закон від 23 грудня 1791 р. започаткував не лише формування «смуги єврейської осілості», а й засвідчив зміни у державній політиці щодо євреїв. Якщо на початку свого царювання і до кінця 1780-х рр. Катерина II намагалася дотримуватись ідей освіченого абсолютизму, декларуючи права та свободи своїх підданих, то в 1790-х рр. Французька революція з її репресіями щодо королівської сім'ї та дворянства спонукала імператрицю відкинути ідеали просвітництва і зробити жорстокішою внутрішню політику. Єврейське населення поступово стало розглядатися як носій чужих західних ідей, з якими потрібно боротися. Про це свідчить той факт, що в 1792 р. Катерина прийняла рішення вислати з Росії усіх євреїв-іноземців. На думку російського дослідника А. Міндліна, таке розпо-

рядження було викликане бажанням припинити спілкування російських підданих з іноземцями під час Французької революції. Побоювання з приводу впливу революційних ідей на російське суспільство виникли ще в 1789 р., коли було заборонено ввозити низку товарів, а в 1790 р. – єврейські духовні книги [12, с. 28].

Після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. у маніфесті «О присоединении Польских областей к России» щодо євреїв було продекларовано основні положення указу 1772 р. «О принятии под Российскую державу уступленных от Польши провинций [...]» [18]. Проте невдовзі стало зрозуміло, що замість рівноправ'я євреїв з іншими податними станами до них поступово почали застосовувати правові норми, які їх дискримінували. Указом від 23 червня 1797 р. за дозвіл на міщанські та купецькі промисли євреї були обкладені подвійними, порівняно з особами християнського віросповідання податками [21, с. 694–695].

Для посилення державного контролю та ослаблення внутрішньої автономії єврейських громад російська влада намагалася ще з 1790-х рр. обмежити вплив та значення кагалів. Указом від 3 травня 1795 р. судові функції кагалів були звужені до здійснення обрядів закону і богослужіння [20, с. 694]. Проте, як і раніше, вони мали виконувати фінансові функції у громадах.

Під час перебування імператора Павла I на престолі було продовжено виселення євреїв із сільської місцевості в міста і містечка. У суспільстві зростало сприйняття євреїв як основних винуватців бідності селян, адже своєю «шкідливою діяльністю» (винокурінням, орендою шинків і споюванням селян) підривали матеріальне становище більшості населення [13, с. 43]. Тому для вирішення наявних проблем, пов'язаних із життям євреїв у Росії, в 1802 р. Олександр I заснував перший єврейський комітет [13, с. 44]. Його члени мали виробити законодавчу базу для регламентації життя єврейських підданих імперії.

Основним результатом роботи першого єврейського комітету стало прийняття у 1804 р. «Положення про євреїв». Цей закон проголошував євреїв «вільними у всіх станах», за ними було закріплено право володіти, користуватися і розпоряджатися власністю, вільно займатися торгівлею, ремеслом та промислами, але бути приписаними до відповідних станів та мати незмінні прізвища [24, с. 731–737]. «Положення» мало впорядкувати життя єврейських громад у Росії, а також посилювало контроль держави за їхньою діяльністю та виконанням державних повинностей.

Висновок. Отже, наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії увійшли нові території (серед яких і Волинь), де, окрім християнського населення, була значна частка євреїв. Вони мешкали окремими громадами, дотримувалися власних традицій та релігії, мали внутрішнє самоврядування. Влада не могла не брати цього до уваги, ухвалюючи низку законодавчих актів, спрямованих на регламентацію життя «інородців». Особливих правил було прийнято чимало, але здебільшого вони унормовували приналежність до станів, а також місця поселення євреїв. З часом ліберальний дух, притаманний першим законам щодо євреїв, зник, і вони набули рис обмежувальних нормативно-правових актів, які були покликані регулювати фактично усі сторони життя єврейських громад.

Джерела та література

1. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. В. Бармак. – Тернопіль : [б. в.], 1999. – 208 с.
2. Барталь И. От общины к нации. Евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. : пер. с англ. и иврита / И. Барталь. – Иерусалим : Гешарим ; М. : Мосты культуры, 2007. – 264 с.
3. Гессен Ю. И. Социально-политическая борьба среди евреев в России в 30–50-х гг. 19 века / Ю. И. Гессен // Еврейская летопись. – Л. ; М. : [б. и.], 1926. – С. 45–56.
4. Грамота на права и выгоды городам Российской Империи. 1785. Апреля 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 16187. – С. 358–383.
5. Іващенко О. М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. М. Полішук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.
6. История еврейского народа : пер. с евр. / под ред. Ш. Эттингера. – М. : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 2001. – 68 с.
7. Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.) / С. Є. Кальян. – Полтава : Довкілля-К, 2009. – 336 с.
8. Кармазіна М. Єврейське тло російської антиєврейської політики (кінець XVIII–XIX ст.) / М. Кармазіна, С. Кальян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідом. зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 16, ч. I. – С. 61–74.
9. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825 / Дж. Д. Клиер. – М. : Мосты культуры ; Иерусалим : Гешарим, 2000. – 351 с.
10. Крикун М. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. : границы воеводств в свете источников / М. Крикун. – К. : АН Украины, 1992. – 157 с.

11. Матвійчук Б. Чинники формування етнічного складу областей Поділля / Б. Матвійчук // Магістр. – 2005. – Вип. 1. – С. 27–30.
12. Миндлин А. Б. Евреи в царствование Екатерины II / А. Б. Миндлин // Параллели № 1 : Русско-еврейской историко-литературный и библиографический альманах. – М. : Дом еврейской книги, 2002. – С. 12–31.
13. Миндлин А. Б. Правительственные комитеты, комиссии по еврейскому вопросу в России в XIX – начале XX века / А. Б. Миндлин // Вопросы истории. – 2000. – № 8. – С. 43–61.
14. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / Надольська В. В. – Луцьк, 1996. – 27 с.
15. О неполагании Жыдов, живущих в Белорусских губерниях и принявших христианский закон, в поголовный оклад. 1776. Октября 17 // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14522. – С. 436–437.
16. О податях с купечества, мещанств, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Сиверской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в Губерниях Малороссийских и о распространении на эти Губернии права выкупать недвижимая имения ближайшим родственниками, по общим Государственным узаконениям. 1783. Мая 3 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 5724. – С. 907–911.
17. О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области. 1791. Декабря 23 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17006. – С. 287.
18. О принятии под Российскую державу уступленных от Польши провинций; о назначении жителям срока для принятия присяги; о постановлении столбов на новых границах; о сборе в казну всех публичных доходов, и о произведении суда и расправы в настоящих судебных местах по тамошним правам и обычаям. 1772. Августа 16 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XIX. – № 13850. – С. 553–559.
19. О присоединении Польских областей к России. 1793. Марта 27 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17108. – С. 410–411.
20. О разных распоряжениях касательно устройства Минской губернии. 1795. Мая 3. // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17327. – С. 694–695.
21. О сборе двойной подати с евреев, записывающихся в купечество и мещанство. 1797. Июня 23 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – № 18015. – С. 694–695.
22. О сборе с всех городских жителей Полоцкой и Могилевской губернии без различия их рода и закона, положенной указом 3 июля 1779 года за винную сидку податей. 1781. Ноября 9 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 14892. – С. 302.
23. О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое в против положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий. 1795. Июня 23 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17224. – С. 532.
24. О устройстве евреев. Высочайше утвержденное положение. 1804. Декабря 9 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XVIII. – № 21547. – С. 731–737.
25. О учреждении Волынской и Подольской губернии первой из 13, а последней из 12 уездов. 1795. Июля 5 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17352. – С. 727–728.
26. Об ограждении прав евреев в России, касательно их подсудности, торговли и промышленности. 1786. Мая 7 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 16391. – С. 595–599.
27. Об открытии Волынского наместничества в городе Житомир. 1796. Сентября 22 // ПСЗ РИ. Собр. первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17512. – С. 940.
28. Переписи населения России. Исторические материалы подворных переписей и ревизий населения России / отв. ред. Л. Г. Бескровный. – М. : Ин-т истории СССР, 1972. – Вып. 11. – 281 с.
29. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький : [б. в.], 2005. – 409 с.
30. Энциклопедический словарь. В 40 т. Т. 26 / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1897. – 962 с.